MÁLTAI TANULMÁNYOK

A DEMOKRÁCIA MINT FOLYAMAT

NORBERT ELIAS ELMÉLETÉNEK POLITIKATUDOMÁNYI HASZNOSÍTHATÓSÁGA

CSIZMADIA ERVIN

Absztrakt

A dolgozat Norbert Elias változáselméletét veszi alapul, és a magyar politikára, azon belül az 1989–90-es rendszerváltás utáni időszak vizsgálatára alkalmazza azt. A szerző tanulmánya első részében röviden összefoglalja, mit jelentett Norbert Elias számára az állapot- és a folyamatszociológia, és egyben jelzi, hogy e két fogalmat veszi alapul elemzésében. A második részben bemutatja az 1990 utáni korszak állapotpolitológiai értelmezéseinek alapvonalait, s arra jut, hogy szoros kapcsolat van a demokrácia mainstreamnek tekinthető teleologikus felfogása és az állapotpolitológia között. A harmadik részben a szerző bevezeti a nyitott kimenetelű rendszerváltás fogalmát mint az átmenet utáni időszak folyamatpolitológiai megközelítésének kulcselemét, s felvázol egy folyamatpolitológiai gondolatmenetet. A tanulmány rövid összefoglalással zárul, amely kitér arra is, hogy a tranzitológia vége utáni korban új megközelítéseket kell alkalmaznunk a magyar politika leírására.

Kulcsszavak: teleológia, állapotpolitológia, folyamatpolitológia, rendszerváltás, változás

---

A magyar demokrácia a rendszerváltás után hosszú ideig a nyugati elemzők és megfigyelők kedvence volt, de 2010 óta nagyon sok elemző az Orbán Viktor által fémjelzett rendszert már nem is demokráciának, hanem a diktatúra és a demokrácia között álló hibrid rezsimnek nevezi. Mindez felveti egy demokratikus rendszer változásának kérdését. Szabad-e egy demokráciának változnia, s ha igen, milyen irányban, milyen módon? Elvben persze mindenki egyetért abban, hogy természetesen szabad. De azok, akik hibrid rendszerről beszélnek,

nyilvánvalóan azon a véleményen vannak, hogy az Orbán-rendszer által produkált változás nem fér bele a demokrácia „változási tartományába".[1] Természetesen a kritikusok e csoportjától élesen elválik a kormányoldal híveinek tábora. Ők ugyanis úgy vélik: a kormány által bevezetett illiberális (újabban: kereszténydemokrata) rendszer még bőven a demokratikus kereteken belül van, azaz ami 2010 és 2021 között bekövetkezett, az a demokrácia „természetes" változása vagy fejlődése.[2]

A politikatudomány régóta tudja, hogy a demokrácia sérülékeny (Galston, 2020) és a változásoknak erősen kitett rendszer, a változások jellegének és dinamikájának kutatása mégis viszonylag elhanyagolt területe e diszciplínának (Rajnai, 2020). S ez még hatványozottabban igaz olyan demokráciákra, amelyek nem huzamos történeti fejlődés után alakultak ki. Az 1989–90-ben létrejött magyar demokrácia jó példa erre, hiszen az elmúlt harminc évben számos – előre nem látott és nem várt – változás következett be. Ám egyelőre még nem értjük igazán e változások természetét és mozgatórugóit.

Ebben az írásban elszakadok a megszokott magyarázatoktól, azaz nem elégszem meg azzal, hogy a demokráciából nem demokrácia lett. Ehelyett megpróbálkozom a magyar demokrácia három évtizedes fejlődésének egy *változáselméleti* magyarázatával. A fogalom nem ismeretlen a politikatudományban, és korábban magam is próbálkoztam már ilyennel – igaz, elsősorban a pártokra koncentrálva (Csizmadia, 2007). De a probléma, amellyel most foglalkozni kívánok, nem is a demokrácia változása, hanem az, hogy a változásokat *állapotok* közötti változásként avagy *folyamat*ként értelmezzük. Áttekintve az 1990 és 2021 közötti bő harminc év politikatudományi termését, kialakulhat bennünk az az impresszió, hogy tudományágunk a demokráciát inkább tekinti állapotnak, állapotok egymásra rakódásának, mintsem folyamatnak. Az állapot versus folyamat vitában (ha van egyáltalán vita), Norbert Eliast (2004) szeretném segítségül hívni. Ő ugyan nagyon régen alkotott, és nem foglalkozott demokráciaelméleti kérdésekkel, de munkáiban bőven találunk utalásokat és kifejtéseket a minket foglalkoztató probléma jobb megértéséhez. Elias folyamatszociológiai nézőpontból érvel az állapotszociológiával szemben. Én is így teszek, csak a politikatudományon belül.

Az első részben röviden összefoglalom, hogy Norbert Elias számára mit jelentett az állapot- és a folyamatszociológia, és jelzem, hogy e kategóriákat hasznosítandónak tartom a továbbiakban. A második részben felvázolom az 1990 utáni korszak állapotpolitológiai értelmezésének alapvonalait, s arra jutok, hogy az állapotpolitológia a demokrácia teleologikus értelmezéséből fakad. A harmadik részben bevezetem a nyitott kimenetelű rendszer-

1 – Magyarul: Bozóki–Hegedűs, 2017. Lásd még Böcskei–Szabó, 2019. A nemzetközi politikatudományból átfogóbban a hibrid rendszerekről lásd Mufti, 2018.

2 – Ilyen irányban érvel Gallai, 2020.

váltás fogalmát mint az átmenet utáni időszak folyamatpolitológiai megközelítésének kulcselemét, s megpróbálok felvázolni egy folyamatpolitológiai gondolatmenetet. Végül rövid összefoglalással zárom az írást.

Elias és a permanens változások elmélete

Norbert Elias német szociológus persze nem a kortársunk, hiszen éppen abban az évben halt meg (kilencvenhárom éves korában), amikor a magyar rendszerváltás történt. Ez már önmagában is hátrányba hozza, ha a mai demokráciák működésével kapcsolatos útmutatásért fordulunk hozzá. Ezenkívül annak a munkának, amelyre hivatkozni fogok, távolról sem Magyarország a tárgya, habár, ha nagyon akarjuk, beleérthető. Hiszen *A civilizáció folyamata* című monumentális könyv (Elias, 2004) nem kisebb feladatra vállalkozik, mint hogy az egész emberi történelemre adjon valamilyen választ. Végül meg kell említeni, hogy Elias szociológus volt, elmélete szociológiai, vitája más szociológusokkal van, szóval kissé meredeknek tűnhet, hogy rá hivatkozom.

Ami azonban mindennek ellenére mégis időszerűvé teszi számunkra Eliast, az éppen a szemléletmódja, az, hogy olyan támpontokat ad nekünk, amelyek közelebb visznek egy folyamatcentrikus megközelítéshez. Bár könyve először 1936-ban jelent meg, érdemes felfigyelni arra, hogy a második kiadás éppen 1968 nyarán látott napvilágot. Az új kiadás elé a szerző ötvenoldalas bevezetőt írt, amely sűrítetten összefoglalja nézeteit a fejlődésről, illetve a folyamatok dinamikájáról. Néhány dolgot szemezgetek csak innét, természetesen azokat a részeket, ahol olyasmit mond, ami indokolttá teszi, hogy meghatározó módon szerepeljen a neve egy olyan anyagban, amely a magyar demokrácia elmúlt harminc évét vizsgálja.

Az első mindjárt az időtartam kérdése. Elias a civilizáció folyamatát kutatja, amely igazán nem mondható rövid időtartamnak. Őt a „hosszú távú struktúraváltások" izgatják, s engem is. A hosszú táv mást jelent persze történelmileg, és mást, ha az 1990 utáni időszakot nézzük. Mindenesetre ha abból indulunk ki, hogy beszélhetünk például Horthy- és Kádár-rendszerről, sőt újabban szokás Orbán-rendszerről is beszélni, akkor ez megfelel egyfajta hosszútávúságnak.

A (történelmi) hosszútávúság vizsgálatában – mondja Elias – „búcsút intünk ama metafizikai eszméknek, amelyek a fejlődés fogalmát vagy a mechanikus szükségszerűség képzetével, vagy a teleologikus célratöréssel kapcsolják össze" (Elias, 2004: 13). Ez az 1990 utáni magyar demokrácia értelmezése során teljes mértékben vállalható. S látjuk majd, hogy a mai mainstream elméletek nagy részével éppen az utóbbi a probléma: túlságosan teleologikusak, s egy bizonyos demokráciaállapotot szeretnének „végigkövetni" fejlődése folyamán.

Azaz nem tudnak mit kezdeni azzal, hogy a demokrácia folyamatában nem minden úgy alakul, ahogyan eltervezték, vagy amire számítottak.

Elias vitája is ennél a kérdésnél csúcsosodik ki. Könyvéből kiderül, mekkora vitában állott korának más kiemelkedő tudósaival, mindenekelőtt az itthon jobban ismert s a rendszerelmélet megalapítójának tekintett Talcott Parsonsszal. Elias úgy gondolta (s most számunkra közömbös, jól gondolta-e), hogy Parsons állapotszociológiát művel. Azaz állapotokat rögzít, és képtelen megérteni, hogy milyen tényezők vezetnek a változáshoz. A mi számunkra most elegendő, hogy szerzőnk szerint van állapotszociológia és folyamatszociológia.

Az állapotszociológiához az a tétel társul, hogy egy társadalom normál állapota a nyugalom. A nyugalmat csak időnként rendítik meg különböző események, amelyek a nyugalmi állapot származékai, s különlegesek és átmenetiek. Az állapotszociológiát illető legnagyobb kritika tehát, hogy „a társadalmi változások problémáját ezen a módon mintegy befagyasztják, s az állapotszociológia jegyében ártalmatlanná teszik" (Elias, 2004: 21).

De Elias azért is kritizálja Parsonst, mert az a társadalmat rendszernek képzeli, és szerinte a társadalmi rendszer is „nyugalmi állapotban" van, s csak más rendszerek hatására változik. Elias nem ért egyet a hagyományos szociológiának a társadalmat és a társadalmi rendszert *azonosnak* minősítő álláspontjával, miként azzal sem, hogy a társadalmi rendszer „normális" létezési formája a nyugalmi állapot. Ez szerinte nem igaz, mert a változások nem kívülről érik az embereket, hanem belülről: az emberi kapcsolatok jellege alakul át, s ez idéz elő változást.

Ezzel máris Norbert Elias számunkra talán legfontosabb tételénél vagyunk. Ez pedig az, hogy *emberekre vonatkozó* elméletet akar felépíteni, s Parsons elgondolását – éppen nyugalomközpontúsága és statikus volta miatt – nem tartja eléggé emberközpontúnak. Az emberre vonatkozást a folyamatszerűség biztosítja. Emberekre vonatkozó elméletekben – írja – „elengedhetetlenül szükséges, hogy számoljunk ezzel a folyamatszerűséggel" (Elias, 2004: 18).

De persze Elias a folyamatszerűséget és az emberközpontúságot a civilizáció (még közelebbről a feudalizmus kialakulása és változása) szempontjából vizsgálja. Ez nagyon messze van az elmúlt évtizedek Magyarországának problematikájától. Ám a civilizáció folyamatának és a magyar rendszerváltás utáni kor folyamatának vizsgálata – szemléleti értelemben – mégis átfedésben van. Így hát a következő vizsgálódás kiindulópontja – Elias alapján – két kérdés: (1) hogyan értelmezhetjük a rendszerváltás utáni kort, ha nem teleologikus történetként (egy előzetesen már létezőnek vélt minta megvalósulásaként), hanem nyitott kimenetelű folyamatként tekintünk rá, és (2) hogyan nézhetjük ugyanezt folyamatcentrikusan?

„Teleologikus célratörés" – avagy a rendszerváltás utáni kor állapotpolitológiai narratívája

A politikatudomány számára az, hogy változnak a dolgok, evidencia. A kérdés nem is ez, hanem az, hogy hogyan értelmezzük a változás fogalmát. Viszonylag egyszerű a helyzet a régi és üzemszerűen működő demokráciákkal, hiszen ott az üzemszerűségbe beletartozik a változás, és a változást (adott esetben a kisebb vagy nagyobb visszaeséseket) a demokrácia természetes velejárójának tekintik. Az új demokráciák sajátossága, hogy ezekben – az első időkben bizonyosan – a demokrácián belüli változás nem tekinthető üzemszerűnek, ebből adódóan a változások inkább kockázatot, semmint természetes önfejlődést jelentenek.

A kelet-közép-európai régió demokratikus átmenetének és az azt követő változásoknak az értelmezésére ki is alakult egy politikatudományi irányzat, a tranzitológia.[3] Ez a diszciplína volt hivatott elmagyarázni, hogy mi, miért és hogyan történik a rendszerváltó országokban. És el kell ismernünk, hogy sok tekintetben ezt sikerült is megtennie. Ám 2002-ben mégis az irányzat végét jelentette be egy neves politikatudós.[4] A tranzitológia azért érhetett véget, mert bár egy bizonyos értelemben érzékeny volt a változásokra, a lényeget illetően nem volt érzékeny, és nem tudta megfelelőképpen értelmezni az átmenet utáni helyzet dinamikáját. Elias fogalmát alkalmazva: állapotpolitológia maradt, s nem vált folyamatpolitológiává. De lássuk, mit jelent a tranzitológia sajátos változásértelmezése.

Az egész paradigma kiindulópontját az a megközelítés jelenti, hogy a demokratizálódás egy univerzális minta követése is: a demokrácia kelet-közép-európai győzelme *egyúttal* a demokrácia történelmi mértékkel nézve végső győzelme. S mivel ez a végső győzelem Kelet-Közép-Európában válik bizonyossá (hiszen a Szovjetunió bomlásával nincs többé rendszerszintű ellenfél), a régió új demokráciáinak – lehetőleg gyors ütemben – végig kell járniuk a demokráciaépítés útját. A tranzitológia tehát – s ez mindenképp előnyére írandó – több volt, mint pusztán *átmenettan.* Nemcsak azt mondta meg, hogy milyen legyen a közvetlen áttérés a diktatúrából a demokráciába, hanem azt is, hogy a demokrácián belül milyen fázisoknak kell következniük, hogy a demokrácia világméretű győzelme kiteljesedhessen.

Mindehhez a nyugati politikatudománynak az a hatalmas átalakulása volt szükséges, amely 1970 és 1990 között következett be. 1970-ben írta meg ugyanis Dankwart Rustow az egyik első átmenetelméletet, amely feldolgozott ugyan 20. század eleji átmeneteket, de nem kecsegtetett azzal, hogy például Kelet-Közép-Európa vonatkozásában a közeljövőben használható lenne. Rustow háromlépcsős átmenetben gondolkodott, amelynek első fázisa a régi rendszer válsága *(pre-transition crisis),* a második a demokratikus átmenet *(democra-*

3 – A Wikipédia külön oldalt szentel a tranzitológia fogalmi bemutatásának, és fontosabb szerzőit is megemlíti.

4 – Lásd Carothers, 2002. A tranzitológiáról és az irányzat tanulságairól: Csizmadia, 2016.

tic transition), a harmadik pedig a demokrácia konszolidációja *(democratic consolidation).* A modellt maga Rustow dinamikusnak minősíti, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy az átmenet nem zárul le az egyik állapotból a másikba való átkerüléssel, hanem tulajdonképpen folyamatos változásról van szó. Rustow újrafelfedezett szerző volt a kelet-közép-európai rendszerváltás időszakában, mert hiszen közkeletű felfogás volt akkoriban, hogy a rendszerváltás hosszabb időszakra is elnyúlhat. E „hosszú rendszerváltás" jegyében fogalmazódtak meg azok a szlogenek, miszerint könnyű rendszert váltani, de sokkal nehezebb a gazdaságot és még nehezebb az állampolgári viselkedésmódokat megváltoztatni és demokratizálni. Kissé más terminológiában: voltak szerzők, akik különbséget tettek korai és érett demokrácia között, és ez utóbbit éppen a demokratikus attitűdök elterjedésével azonosították.[5] Ismét más szavakkal: olyan fejlődést láttak, amely két tábor között valósul meg. Egyfelől vannak a mintaadó demokráciák, másfelől a felzárkózni és alkalmazkodni igyekvő új demokráciák. Ez utóbbiak egyetlen célja, hogy mielőbb végigjárják azt az utat, amelyet az átmenetek teoretikusai kijelöltek számukra. Így kimondhatjuk: egy teleologikus tervvel vagy (Elias szavaival) „teleologikus célratöréssel" állunk szemben, még akkor is, ha valamiféle demokratikus fejlődésdinamika mutatható ki bennük.

Ezt a fajta – teleologikus és kissé mechanikus – demokráciafelfogást azután a fejlemények jórészt igazolták, hiszen a magyar demokrácia az 1990-es évek második felére átment a korai demokrácia fázisán, és kezdett konszolidálódni. Az évtized második felében számos hazai és külföldi megfigyelő is úgy vélte, hogy Magyarország közel került az érett demokrácia állapotához. Ebben az időszakban még csekély figyelem fordult Fareed Zakaria (1997) tanulmánya felé, amelyben már az illiberális rendszerek megerősödéséről beszélt – igaz, nem Kelet-Közép-Európa vonatkozásában.

A tranzitológia által nyújtott kép tehát a demokrácia előrehaladására fixálódott. Ebből a perspektívából egyértelműnek tűnt, hogy a demokrácia csakis a saját kiteljesülése felé haladhat, illetve ha netán mégis hiba csúszik a gépezetbe, az csakis a demokratikus előrehaladási tervet „nem megfelelően" értelmező politikusok és/vagy pártok miatt történhet meg. Nem az tehát a probléma ezzel az irányzattal, hogy nem regisztrálja a változásokat, hanem az, hogy *szűken és teleologikusan* értelmezi őket. Ily módon pedig nem tudta érvényesíteni a Rustow által olyannyira fontosnak tartott dinamikát, illetve csakis egy meghatározott módon kiformálódó demokrácia szempontjából értelmezte.

Ezzel pedig a tranzitológia csak egy állapotpolitológiai képet tudott adni a magyar demokráciáról. Holott ha következetesebb a saját prepozícióihoz, akkor másképpen is tehetett volna. A tranzitológia ugyanis – többek között – azért lett népszerű az 1980-as évek végén,

5 – A kiterjedt irodalomból lásd Ágh, 2001.

mert nemcsak a demokráciateremtés sorvezetőjét adta, hanem újraértelmezte a politikai aktorok szerepét is. A nyolcvanas évek második feléig a nyugati politikatudomány nemigen tartotta lehetségesnek a fellépést a diktatúrákkal szemben, ám attól kezdődően úgy ítélte meg, hogy nagyon is van értelme a cselekvésnek. S éppen az ebben az időszakban színre lépő cselekvők voltak azok, akik a tranzitológiai sorvezető mentén a demokratikus átmenet feltételeit és személyi garnitúráját megteremtették. Ez a kör volt az, amely – részint a hatalmi sáncokon belül, részint azok peremén, illetve azon kívül – a nyugatos gondolkodás letéteményese lett, és folyóiratokba, újságokba írt a témáról. Azonban amennyire alaposan megtervezte a tranzitológia a demokrácia egyes fázisait és egymásra épülésüket, olyannyira nem volt mondanivalója a politikai aktorok generációs egymásra épüléséről, illetve az egymást követő nemzedékek konfliktusairól, immár demokratikus keretek között. A demokráciaépítés teleologikus víziójában csak „oszthatatlan" kép élt az aktorokról, és fel sem tételeződött, hogy a rendszerváltás idején még egymással konszenzusra kész politikai szereplők később konfliktusba kerülnek egymással, vagy hogy közülük egyesek a demokrácia kialakult formáinak határait feszegetik majd.

Az 1990-es évek közepétől természetesen a tranzitológia is foglalkozott például a mindinkább aktivizálódó Fidesz-nemzedékkel, ugyanakkor mindmáig hiányzik a párt változásainak mélyreható elemzése. A mainstream irodalom a Fidesz változását jobbára mint *önmagában álló* jelenséget próbálta megragadni, nem pedig más tényezőkkel való kölcsönhatásában. Ezzel a szemléleti kiindulóponttal függ össze az az egyoldalúság, amely a Fidesz-történettel kapcsolatban az értelmezések visszatérő sajátossága. Merthogy az a megközelítés, mely szerint a Fidesz populista párt lett, nélkülözi annak megvilágítását, hogy – ha egyáltalán – miért lett az, illetve ebben milyen szerepet játszottak a Fideszen kívüli tényezők. Az elemzések jó része tehát elhanyagolja a pártok és egyéb politikai aktorok vagy a pártok és események közötti reflexív viszonyok, kontextuális kapcsolatok elemzését. Márpedig a politika csoportos játék, amelyben az egyes szereplők lépéseit nagyon sok minden, de leginkább a rivális szereplők mozgása határozza meg. A kölcsönhatások kérdése tehát nagyon szorosan kapcsolódik a változásokhoz, s az a feltételezésem, hogy ezt nem csupán a mai politikai életben tudjuk kimutatni, de sikerrel kísérelhetjük meg e szempont érvényesítését a magyar pártfejlődés tágabb folyamataira is.

Összegezve tehát: a tranzitológiai irányzat két problémát cipelt magával. Egyrészt teleologikus volt, és a változásokat csak egy demokratikus terv elemeiként volt képes leírni; másrészt a politikai cselekvők mozgásának értelmezésében nem tudta érvényesíteni a generációs szempontot, és nem vette kellőképpen figyelembe, hogy az átmenet főszereplői mellett más aktorok is színre léphetnek, akik újfajta medret vájhatnak a cselekvésnek. E kettő

eredményeképpen inkább állapotok egymásutánját rögzítette, semmint egy dinamikus folyamatot.

El kell ismernünk persze, hogy egy folyamat dinamikáját nem is olyan könnyű megrajzolni. Ahhoz, hogy esélyünk legyen erre, szakítanunk szükséges a teleologikus szemlélettel, s a demokráciát nem egy „előre lefektetett" demokratikus terv megvalósulásaként, hanem nyitott kimenetelű játékként kell értelmeznünk.

A nyitott kimenetelű átmenet és a rendszerváltás utáni kor folyamatközpontú megközelítése

Ellentétben a tranzitológiával – amely a demokratizálás szimultán elmélete volt – megvan az az előnyünk, hogy mi már harminc év tapasztalatainak birtokában tudunk visszatekinteni, s ennek alapján jobban láthatjuk a korai elmélet gyenge pontjait. Hogy mik voltak ezek, fentebb kifejtettem. Most az lesz a feladat, hogy jobb elméletet alkossunk, s ahhoz, hogy erre legyen esélyünk, először is fel kell adnunk a tranzitológia teleologikus jellegét. Mint utaltam rá: Zakaria már 1997-ben észrevette, hogy a liberális demokrácia világméretű győzelmének teóriájával szemben megjelenik az illiberális rendszerek csoportja, azaz már akkor kiderült, hogy az eredeti elmélet nem működik. Zakaria után pedig hatalmas irodalom kezdett foglalkozni azzal, hogy valójában mi is történt, és miért nem sikerült megvalósítani a korai optimista menetrendet.[6]

Egyértelmű, hogy abból érdemes kiindulnunk: a rendszerváltással kezdődő folyamatnak nincs teleologikus célja. Elias a civilizáció kapcsán azt mondja: az emberi világban sok az olyan figuráció, amit egyetlen ember sem szándékozott létrehozni, mégis létrejön. Szerinte az emberi akaratok összeszerveződése a kulcs. Ám a magyar rendszerváltás ettől látszólag eltérő karakterű, hiszen itt az elitek nagyon is akartak valamit: létrehozni a demokráciát. Elias még azt is mondja, hogy a civilizáció nem észszerű – és nem is irracionális – hanem „vakon halad előre, egy kapcsolati szövedék saját dinamikája hajtja" (Elias, 2004: 467).

Ha a magyar átmenettel kapcsolatban túlzás is lenne „vak előrehaladásról" beszélni, annyi bizonyos, hogy érdemes megfontolnunk a nyitott kimenetelű rendszerváltás fogalmát.[7] Egy ilyen nézőpont egészen más perspektívát nyit a „zárt kimenetelű" (a változásokat a demokrácia egy meghatározott formáján belül lezajló eseményekként értelmező) elmélethez képest.

6 – Ez az irodalom lényegében három fogalom (populizmus, illiberalizmus, hibrid rendszer) köré csoportosul.

7 – Részletesen írok erről egy másik tanulmányomban: Csizmadia, 2019. Körösényi és Gyulai is hasonló módon érvel a teleologikus megközelítésekkel szemben: Körösényi–Gyulai, 2019.

A nyitott kimenetelű rendszerváltás perspektívájából (a tranzitológiai optikához képest) két szemléleti módosításra van szükség. Az első az, hogy a „tervezett átmenet”[8] helyett egy sok bizonytalanságot és előre nem látható elemet tartalmazó átmenettel számolunk. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a magyar átmenetben ne lettek volna tudatos elemek. Ám az is tény, hogy a valóság mindig megtréfálja a terveket, és olyan irányt vesz, amellyel a tervezők nem számoltak. A második módosítás hátterében pedig a politikai eliten belüli változó dominanciaviszonyok dinamikusan változó jellege áll, amely ismét csak átformálhatja a folyamat elején mutatkozó viszonyokat. Ezt a két tényezőt kell tehát alaposabban szemügyre vennünk. Először meg kell vizsgálnunk a „nyitott kimenetel” fogalmát, illetve annak okait, hogy a tervezett demokráciakép nem valósul meg, majd pedig a dominanciaviszonyok változását.

Az a statikus megközelítés, amelyet megszokhattunk, arra épít, hogy a demokratizáláshoz szükséges eszme a nyolcvanas évek végére készen állt, és arra várt, hogy átültessék és megvalósítsák. A demokrácia nyitott kimenetelének elmélete *azért* dinamikus megközelítés, mert abból indul ki, hogy ez korántsem volt evidencia, és a demokrácia megvalósítása körül nem volt akkora konszenzus, mint amit feltételezünk. De ahhoz, hogy értsük, miről van itt szó, fel kell adnunk azt az álláspontot, hogy az átmenet során csak egy forgatókönyv érvényesült, és az is fokozatos előrehaladásban volt.

A nyugati várakozás a következő sémában írható le: (1) Megszületik az átmenet paradigmája. (2) A célországokban megszerveződik az az elit, amely le tudja vezényelni az átmenetet. (3) Nyugati és hazai együttes hatások révén elsöprik a régi rendszert. (4) Az új rendszerben elkezdődik a nyugati típusú demokráciaépítés, amely különböző fázisokon keresztül folyamatosan halad előre. John Gray (1993) viszont felhívja a figyelmet, hogy a politikatudománynak vannak nem mainstream irányzatai, amelyek egészen másfajta menetrendekkel számoltak, s rámutat, hogy a felzárkózni igyekvő országok nem csak a mainstream által elvárt módon tudnak adaptálódni. Ez a „nem elvárt” mód egy fontos új elemet kapcsol be: a *saját történelmet,* amelyet Gray preszovjet partikularizmusként ír le. Ő tehát már a korai szakaszt elemezve rögzíti a „nyitottságot”, ami a rendszerváltás másfajta olvasatát jelenti, mint a demokratizálódás – ilyen szempontból – zárt elmélete. Az ugyanis, hogy a demokratizálódásban kezdettől szerepet kap az adott ország történelmi múltja, másfajta dinamikát visz a folyamatokba, mint az a megközelítés, hogy a demokratizálódás a nyugati minták átültetését jelenti. A tranzitológiai elméletek nem érzékelték, hogy számukra lennének szimultán rivális elméletek, ami viszont nem jelenti azt, hogy ilyen elméletek ne is léteztek volna. Azt azonban készséggel elismerhetjük, hogy ezek a rivális elméletek messze

8 – A fogalom legjobb kifejtése Claus Offénél (1994) található.

nem voltak olyan erősek, mint amilyenné később váltak. A 2000-es évek közepéig nem is tűnt úgy, hogy ezek a nemzeti történelemben gyökerező elméletek a pártverseny átalakulásának fontos összetevői.

Mindebből máris egy dinamikusabb értelmezés adódik. Merthogy világossá válik, hogy a hazai rendszerváltásnak kezdettől (legalább) két olvasata élt egymás mellett. Az, amelyik a nyugati minták átültetését, és az, amely a magyar politikai-történelmi hagyományok visszaépítését szorgalmazta. Optikai csalódásnak bizonyult, hogy 1990 után *minden* releváns szereplő a nyugatos minták átvételének híve volt. Természetesen senki nem keleti típusú demokráciát akart, de arra nézvést már eltértek az álláspontok, hogy az új demokráciában milyen mértékben elevenülnek majd meg az 1945 előtti magyar politikatörténet hagyományai.

Volt egy másik dinamikai tényező is: a pártrendszer átrendeződése vagy koncentrálódása. Erről Tóth Csaba (2001) írta a legjobb dolgozatot. Írásában helytállóan figyelte meg, hogy a hazai elemzők a pártok szerepét is statikusan ítélik meg, és a koncentráció folyamatára fókuszálta az érdeklődését. De az ő vizsgálata nem folytatódott, holott az igazán érdekes dinamikai változások 2001 után következtek be, amikor a nyugatos és a „másként nyugatos" blokk egyértelműen és talán végérvényesen kettévált. De megismételhetjük: ez a változás nem vezethető le a tranzitológiai paradigmából, amelynek képviselői a demokrácia kiépülése során el sem tudták volna képzelni, hogy ilyen változás bekövetkezik.

De persze a dinamika – mint a rendszerváltás előestéjén és utána is – elitekhez kötődik. Az állapotpolitológia korlátja pedig, hogy az ezek közötti dominanciaviszonyokat nem méltatja kellő figyelemre. Holott éppen arról van szó, hogy az elmúlt harminc évben nagyon is fontos változások következtek be a dominancia terén.

Kezdjük azzal, hogy a Nyugat fogalmához az átmenet korai szakaszától kezdődően egy meghatározott értelmiségi elit kapcsolódott. Ők lényegében a magyar politikatörténet egyik ismert viszonyulásmódját értelmezték újra: a Nyugat-követést. Ennek nagy haszna volt az átmenet éveiben. Ugyanakkor ennek a csoportnak a létrejöttével nem zárult le a releváns szereplők „kiválasztódásának" folyamata. Voltak ugyanis olyan csoportok, amelyek ekkor még vagy nem akartak, vagy nem tudtak bekapcsolódni a történetbe, vagy éppen bekapcsolódtak, de szerepük az első időkben marginális volt. A korai szakaszt felfoghatjuk úgy is, hogy a rendszerváltás nyugatosságát *egy bizonyos* politikai generáció képviselte, az, amelyik elfogadta, hogy van értelme a cselekvésnek, ami ebben az esetben a diktatúra lebontását és a demokrácia megteremtését jelentette. A teleologikus szemléletben ennek a generációnak (vagy esetleg más generációknak, amelyek ugyanezt a szemléletet vallják) kellett volna sikerre vinnie a demokrácia ügyét. A dolog lényege, hogy a politikai cselekvésnek van egy

kanonizált iránya, és az attól való eltérés deviancia. Ám ha igaz az az előfeltevésünk, hogy az átmenet idején mainstream szerepben létező gondolkodási paradigma mellett (ha embrionálisan is) megjelent egy másik is (mint arra John Gray kapcsán fentebb utaltam), akkor azt kell mondanunk, hogy az újabb generációk történelemcentrikus felfogása megteremtette a maga híveit, illetve az újonnan megszerveződő elitek új szemléletet kerestek maguknak, s ez a mainstream felfogás által adotthoz képest másfajta képet állít elénk. Olyat, amelyben nincs semmi eleve elrendelve, nincs kikövezve a demokrácia útja.

Statika és dinamika viszonyát a legjobban e generációs metszetben érzékeltethetjük. Van először is egy rendszerváltó nemzedék, amely arra a történelmi feladatra vállalkozik, hogy létrehozza Magyarországon a demokráciát. Érthető módon ez a nemzedék épít arra a nemzetközi trendre, amely a demokrácia világméretű győzelmét vallja, s ebből azt a következtetést vonja le, hogy a demokrácia bevezetése után már csak a demokrácia „kiterjesztése" marad; vagy ahogy sokan mondták akkoriban: a *korai* demokrácia után az *érett* demokrácia megvalósítása (Ágh, 2001). Mi itt a statika? Az, hogy a fejlődés célirányos és egyirányú, nem is lehet más. Ám a politika fiatalabb nemzedéke ezt a fejlődésképet a maga nemzedéki szerveződésén keresztül megcáfolta. Merthogy a Fidesz nemzedéke már az 1990-es évek közepén is másfajta demokráciaértelmezést adott, mint az idősebb nemzedék.

Érzékeltessük mindezt a konszenzuális demokrácia példájával. A rendszerváltás uralkodó szemlélete azt irányozta elő, hogy Magyarországon – rövid átmenet után – létre kell jönnie a konszenzuális demokráciának. Miért? Azért, mert ez szinte követelménye az átmenetnek. A konszenzuális demokrácia értelmezésének alternatíváit jól érzékelteti Körösényi András (1993) egyik korai írása, de igazán csak később vált egyértelművé, hogy a fiatalabb nemzedék – egyszerűen szólva – *nem* híve a konszenzuális demokráciának.[9] A mi számunkra most érdektelen, melyik félnek volt/van igaza ebben a kérdésben. A mi számunkra most csak annak rögzítése fontos, hogy a demokrácia értelmezése kifejezett dinamikai tényező, és a statikusság, a korai demokrácia konszolidálása ellenében hat. Attól kezdődően ugyanis, hogy a Fidesz-nemzedék politikai értelemben végleg felnövekedett, az általa képviselt demokráciafelfogás bekerült a közélet vérkeringésébe, s innen már ez motiválta a politikai versenyt.

Ha csak annyit mondunk, hogy később a Fidesz populista párttá vált, éppen a lényeget kerüljük meg. A lényeg ugyanis két dimenzióban ragadható meg. Az első a jelen versus történelem dimenzió. A statikus felfogás szerint a jelennek elsőbbsége van a történelemmel szemben. A második dimenzió a konszenzuális versus többségi demokrácia. A statikus álláspont itt az, hogy a demokráciának csak az *első* értelmezése lehetséges.

9 – Ismereteim szerint ez volt az első olyan írás, amely a rendszerváltás utáni helyzetet nem az akkor megszokott konszenzuselv mentén értelmezte.

Mindkét esetben a dinamikus megközelítést tartom helyesnek. Azt tehát, hogy (1) a magyar politikatörténet az átmenet kezdetétől fontos szerepet játszik a politikai folyamatok (át)alakulásában; (2) s mivel a kialakuló demokráciát kezdetben nem lehetett egyik vagy másik „tiszta" demokratikus modellhez sorolni, küzdelem indult a „vegyes" modell egyértelművé tétele érdekében.[10] A bal- és a liberális oldal továbbra is a konszenzuális, a Fidesz pedig a kilencvenes évek közepétől a többségi modellt preferálja. Ha a populizmus felől nézzük, mindebből semmit sem érzékelünk, és azt sem vesszük észre, hogy a pártversenyben számos nyitott kérdés volt, ami megoldásra, de legalábbis felvetésre várt.

Mindezek alapján arra juthatunk, hogy a magyar demokrácia elmúlt harminc évének értelmezésében kulcsfogalom a dinamika. Csak akkor juthatunk közelebb a bevezető elején említett kérdéshez (hogyhogy az következett be, ami), ha nem zárt, hanem nyitott módon gondolkodunk róla.

Konklúzió

A fenti dolgozattal szerettem volna kifejezni Norbert Elias nagyszabású elmélete iránti elkötelezettségemet. Úgy találtam, hogy az általa a szociológiára alkalmazott két kategória (állapotszociológia és folyamatszociológia) a politikatudomány esetében is használható. Természetesen nem akartam foglalkozni Elias civilizációs elméletével, illetve azzal, hogyan próbálja folyamatként ábrázolni Európa fejlődését. Ez végképp szétfeszítette volna egy olyan dolgozat kereteit, amely a magyar rendszerváltás történetét elemzi.

Arra azonban talán a fenti gondolatmenet is elegendő, hogy elgondolkodjunk a politikát értelmező szemléleti kereteinken. E kereteket a rendszerváltásra vonatkozóan a tranzitológia szabta meg, de ennek következményeit ma, a tranzitológia kimúlása után is érezzük. A tranzitológia, illetve utódelméletei a demokrácia egyenes vonalú, visszaesésektől mentes, jószerivel statikus képét rajzolták meg, benne azzal a közhelyszerű megállapítással, hogy az ideális demokráciaállapotot Magyarországon a Fidesz számolta fel. Ilyen sommás formában azonban ez a megközelítés nem támogatható. Úgy gondolom ugyanis, hogy az elmúlt harminc év tele volt kihívásokkal, s a változások egy folyamat során, szereplők mozgásainak kölcsönhatásával valósultak meg. A Fidesz ebben a folyamatban csak az egyik szereplő; igaz, az a szereplő, amely képes volt arra, hogy a többségi és a konszenzuális demokrácia kezdettől jelen lévő vitáját a maga javára (a többségi elv irányába) döntse el.

10 – Erről Andrew Roberts (2006) adja a legjobb leírást: rámutat, hogy a mintának tekintett nyugati demokráciákkal ellentétben (ahol „tiszta" demokráciamodellek érvényesülnek) a kelet-közép-európai régióban kezdettől demokráciafelfogások rivalizálásával találkozunk. Sőt, a létrehozott új intézmények sem egységesek, mert többségi és konszenzuális intézmények egyaránt megtalálhatók köztük.

A hibrid rendszer vagy a populizmus mint értelmezési keret keresi, de semmiképp nem találja meg a folyamat kritikus pontjait, nem ismeri fel a szereplők egymásra hatásának fontosságát, és elköveti azt a hibát, hogy a populizmust mint valami önmagában álló deformációt írja le. A folyamatpolitológia segítségével ezt a téves interpretációt korrigálhatjuk, s e módszer alkalmazásával talán jobban megértjük, mi és miért történt Magyarországon.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ágh Attila (2001): A korai konszolidáció és az EU-alkalmazkodás Közép-Európában, *Politikatudományi Szemle,* 10. évfolyam, 2001/1–2., 25–44.
- Bozóki András – Hegedűs Dániel (2017): A kívülről korlátozott hibrid rendszer – Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében, *Politikatudományi Szemle,* 26. évfolyam, 2017/2., 7–32.
- Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.) (2019): *Hibrid rezsimek – A politikatudomány X aktái,* Budapest, MTA Politikatudományi Intézet – Napvilág Kiadó.
- Carothers, Thomas (2002): The end of transition paradigm, *Journal of Democracy,* 13. évfolyam, 2002/1., 5–21.
- Csizmadia Ervin (2007): *Politikai változáselmélet – Miért változnak pártok, kormányok, politikusok?,* Budapest, L'Harmattan.
- Csizmadia Ervin (2016): A tranzitológiának vége, felejtsük el? – Az átmenet tervezett intézményeitől a tervezetlen hibridizációig, *Politikatudományi Szemle,* 25. évfolyam, 2016/2., 135–153.
- Csizmadia Ervin (2019): Ellenzékiség, aktorok és a demokrácia nyitott kimenetele – Az 1990 utáni Magyarország példája, *Politikatudományi Szemle,* 28. évfolyam, 2019/4., 89–116.
- Elias, Norbert (2004): *A civilizáció folyamata,* Budapest, Gondolat.
- Gallai Sándor (2020): A demokrácia kisajátítása, *Corvinák.hu,* 2020. december 3., https://corvinak.hu/velemeny/2020/12/03/a-demokracia-kisajatitasa (letöltve: 2021. 04. 02.).
- Galston, William A. (2020): The enduring vulnerability of liberal democracy, *Journal of Democracy,* 31. évfolyam, 2020/3., 8–24.
- Gray, John (1993): From post-communism to civil society: The reemergence of history and the decline of the western Model, *Social Philosophy and Policy,* 10. évfolyam, 1993/2., 26–50.
- Körösényi András (1993): Kié a hatalom? – A hatalom pluralitása Magyarországon, 1990–1992, *Politikatudományi Szemle,* 2. évfolyam, 1993/4., 5–20.
- Körösényi András–Gyulai Attila (2019): A hibridrezsim-fogalom korlátai és egy alternatív megközelítés: a plebiszciter vezérdemokrácia, in Böcskei Ba-

LÁZS – SZABÓ ANDREA (szerk.): *Hibrid rezsimek – A politikatudomány X-aktái,* Budapest, Politikatudományi Intézet – Napvilág Kiadó, 159–178.

- MUFTI, MARIAM (2018): What do we know about hybrid regimes after two decades of scholarship?, *Politics and Governance,* 6. évfolyam, 2018/2., 112–119.
- OFFE, CLAUS (1994): A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése, *Politikatudományi Szemle,* 3. évfolyam, 1994/3., 5–32.
- RAJNAI GERGELY (2020): *Miért sebezhetők a liberális demokráciák?,* a Méltányosság Politikaelemző Központ hivatalos oldala, https://meltanyossag.hu/wp-content/uploads/2020/12/miert-sebezhetok-a-liberalis-demokraciak.pdf (letöltve: 2021. 03. 18.).
- ROBERTS, ANDREW (2006): What kind of democracy in emerging Eastern Europe?, *Post-Soviet Affairs,* 22. évfolyam, 2006/1., 37–64.
- RUSTOW, DANKWART A. (1970): Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model, *Comparative Politics,* 2. évfolyam, 1970/3., 337–363.
- TÓTH CSABA (2001): A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya, *Politikatudományi Szemle,* 10. évfolyam, 2001/3., 81–104.
- ZAKARIA, FAREED (1997): The rise of illiberal democracy, *Foreign Affairs,* 76. évfolyam, 1997/6., 22–43.

ADAPTING NORBERT ELIAS' S THEORY TO POLITICAL SCIENCE

Abstract

The essay adapts Norbert Elias's transition theory – presented in the The Civilizing Process – to Hungarian politics, specifically to the period between 1989–90, following the regime change. In the first part of the essay the author summarizes what figurational sociology meant for Norbert Elias and presents that the analysis is based on these two terms. In the second part, he shows the limits of "condition" centered political science of the period following 1990 and comes to the conclusion that there is a strong relation between the mainstream teleological approach to democracy and "condition" centered political science. In the third part, the author introduces the term of an open-ended transition as the key element of the post-regime change figurational political science and outlines a figurational political science approach. The essay ends with a short summary which states that following the post-transitology era new approaches need to be used when describing Hungarian politics.

Keywords: teleology, condition political science, figurational political science, regime change, change

Csizmadia Ervin

Politológus, tudományos főmunkatárs (Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet), a Méltányosság Politikaelemző Központ igazgatója.